

CO PISANO O PISANIU? (NA MATERIALE ŚREDNIOWIECZNYCH GLOS I MARGINALIÓW W BUŁGARSKICH ZABYTKACH PIŚMIENICTWA)

MARIOŁA WALCZAK-MIKOŁAJCZAKOWA
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

WHAT WAS WRITTEN ABOUT WRITING? (ON THE MATERIAL OF MEDIEVAL GLOSSES AND MARGINAL NOTATIONS IN OLD BULGARIAN LITERATURE). The article discusses the content of marginal notations extracted from Bulgarian manuscripts from 10th–16th century containing comments on the process of writing. The author focuses on notations that not only refer to the conditions, under which medieval codes are produced, but above all refer to the physical act of creating the text itself. The glosses discussed in the article describe specific writing materials – parchment, paper, ink and feathers. Information extracted from these marginal notations is confronted with the current knowledge on medieval writing methods.

Keywords: manuscripts, marginal notations, glosses, writing materials, Old Bulgarian literature.

Glosy i marginalia zamieszczane w średniowiecznych rękopisach dostarczają informacji z wielu dziedzin. Rzadko jednak bywają osobnym tematem badawczym, koncentrującym uwagę na nich samych jako odrębnych tekstach – najczęściej są rozpatrywane w kontekście związku z tekstami, którym towarzyszą. Tymczasem warto się im niekiedy przyjrzeć z ich własnej perspektywy, skupiając się na problematyce samoistnie przez nie wyrażanej i zawierającej osobne, niepowiązane z zasadniczym dziełem kwestie i problemy, na co zwracał uwagę – chociaż w odniesieniu do dzieł późniejszych – Ivan Petrov w swojej najnowszej książce *Od inkunabułów do pierwszych gramatyk. Konteksty rozwoju bułgarskiego języka literackiego* (Petrov 2015: 74–79).

Autorka niniejszego artykułu kilkakrotnie już zajmowała się marginaliami, zwracając uwagę przede wszystkim na zawarte w nich pewne przejawy tradycji oralnej. Tym razem postanowiła przyjrzeć się marginaliom ze zgoła przeciwnego punktu widzenia, bowiem równie interesującym tematem rozważań wydają się być zamieszczone w nich

uwagi pisarzy i kopistów dotyczące procesu pisania, zatem nie tylko warunków, w jakich powstawały średniowieczne kodeksy, ale przede wszystkim samego fizycznego aktu powstawania tekstu przy użyciu konkretnych materiałów piśmienniczych – pergaminu, papieru, piór, atramentów – i jego przebiegu. Temat ten wydaje się szczególnie istotny, zważywszy na wszechobecną we współczesnej humanistyce tendencję metodologiczną nazywaną *zwrotem ku przedmiotom*, która poprzez analizę rzeczy materialnych towarzyszących człowiekowi w jego aktywności prowadzi do ujawnienia nader interesujących zjawisk, jakie powodowały, że dzieła przybierały taki, a nie inny kształt – przy czym mamy tu na myśli nie tylko zewnętrzną formę, ale w niektórych przypadkach również zawartość treściową (por. np. Latour 2005, Harman 2013, Olsen 2013, Shallcross 2017).

W obszernym haśle słownikowym *Продукци* opracowanym przez Donkę Petkanową na potrzeby słownika *Старобългарска литература* (Petkanova 2003: 405–406) czytamy m.in. o różnorodnych typach komentarzy i adnotacji: od autorskich, ale także czynionych rękoma późniejszych czytelników, nabywców i darczyńców. W niniejszym artykule interesować nas będą komentarze naniesione ręką osób spisujących dane dzieło, przy czym mniejsze zainteresowanie będą budziły uwagi wprowadzające, które przybierać mogły formę swoistego wstępu do tekstu głównego, i którym nadawano skonwencjonalizowaną formę, skoncentrujemy się natomiast na nieszablonowych notatkach, które w sposób bezpośredni wyrażają stan i myśli autora.

Materiał językowy, stanowiący podstawę rozważań, został wyekscerpowany z dwutomowego opracowania *Бележки на българските книжовници X–XVIII век* (Hristova – Karadzheva – Uzunova 2003–2004). Za autorkami tego dwutomowego wydania każda cytowana notatka przytaczana będzie w wersji oryginalnej, a także w tłumaczeniu na współczesny język bułgarski, tak, by stały się one dostępne dla szerszego grona osób zainteresowanych.

Już wstępny, pobieżny przegląd marginaliów każe sądzić, że podkreślana wielokrotnie przez historyków literatury skromność kopistów (zwykle mnichów), nakazująca im z jednej strony zachowanie anonimowości, z drugiej zaś pomniejszanie swoich zasług, wynikać mogła pośrednio także z rzeczywistego niezadowolenia z wykonanej pracy. Świadczą o tym chociażby dość sztamkowe przypisy zamieszczone w ewangeliarzu ze Świętej Góry spisany w II połowie XIII wieku (monaster św. Pantalejmona, sygn.. 7, numer 25 w opracowaniu *Бележки на българските книжовници...*)¹, których autor – choć nie omieszkał

¹ Prezentując materiał źródłowy każdorazowo podawać będę w nawiasie miejsce przechowywania zabytku i jego sygnaturę biblioteczną oraz numer, pod jakim dany zabytek figuruje w książce *Бележки на българските книжовници X–XVIII век*.

wymienić swojego imienia, łamiąc tym samym zasadę zachowania skromności – pisze nie o pracy wykonanej przez siebie, a zaledwie własną ręką i przedstawia się jako osoba niewprawna i niewykształcona:

- *Съврши с Лука рѣкожъ грѣшнаго Драгъца попа (73b)² / Съврши се и [евангелието от] Лука от рѣката на грешния поп Драгъца,*
- *Съврши с Ивань рѣкожъ грѣвожъ и оумомъ скѣдъ грѣхъзи богать а имѣнемъ скѣдъ Драгъца попь (108b) / Съврши се и [евангелието от] Йоана от грубата рѣка и оскѣдния ум на богатия с грехове, а беден на имот поп Драгъца.*

Podobne uwagi znajdujemy w wielu innych dziełach okresu średniowiecza, co pozwala sądzić, że i tego typu treści wpisywały się w konwencjonalne zachowania skryptorów. Autor pateryku z 1346 roku (tzw. Pateryk Wisariona, Dalmacja, monaster Krk, sygn.264/62; nr 51) dodatkowo odnotowuje na marginesie wiele z popełnionych przez siebie błędów, kając się za nie i przepaszając:

- *Съгрѣши бзквѣ да протѣте (49a) / Сбѣрках буква, прощавайте,*
- *Съгрѣши. Съгрѣши (67a) / Сбѣрках, сбѣрках,*
- *Грѣшено обрѣто (149b) / Намерих [го] сбѣркано,*
- *Грѣшено обрѣто въ изводѣ (160a) / Сбѣркано [го] намерих в извода.*

W dwu ostatnich przykładach na uwagę zasługuje próba usprawiedliwienia swojego błędu poprzez podanie jego przyczyny – w tym przypadku błędów w kopiowanym pierwowzorze. Słowiańscy skryptorzy odnotowywali także informacje o swoich chorobach, niedogodnościach w pracy, trudach pracy kopisty, itp., por.:

- *Зъло кривъзи книгъзи изъ нихъ же сѣтажа^т сина книгъзи. да мѣ мѣкачъ ми е (38b) / Твърде криви са колитие, от които се състои тази книга, та ми е мѣка (Ewangeliarz Assemaniego, BW, Vat. Slav. 3; nr 3).*
- *Въ гладень съмъ та ми е срѣце смѣщено (2b) / Ох, гладен съм, та сърцето ми е смутено (Apostoł z II połowy XIII wieku, BN w Sofii, sygn. 498; nr 26),*
- *Е де не могъ злѣ. е де и вѣтръ силенъ де не имамъ цо (161b) / Е де, не мога, че ми е зле. Е де, че и вятърът е силен, та не знам какво да правя (Ewangeliarz Makarego, XIII век, BN w Atenach, sygn. cod.179; nr 24),*

2 W nawiasach podaję numery kart rękopisu, na których została zamieszczona dana notatka.

- Пиша по Ѡци – свеца намѣром да простете / Пиша ноцем, без свещ, налучквайки, простете; W горе тебе Продане понеже си злъ (27b) / O горко ти Продане, понеже си зле (Ewangeliarz z XIII wieku, RBP, Григ. 8, Муз. № 1690; nr 21),

Ostatni cytat, pochodzący z Ewangeliarza Assemaniego, kieruje nas już w stronę konkretnych problemów pisarskich, związanych z materiałami, z którymi mnichom przychodziło pracować. Do tej pory w cytowanych przykładach kopiści zwracali uwagę na czynniki zewnętrzne, takie jak głód, zimno, złe samopoczucie i złe warunki pracy – jedynie autor pateryku z 1346 roku odnotował, że popełniony przez niego błąd był niezawiniony, gdyż kopiał zbyt starannie, a usterka, którą wykrył znajdowała się w samym źródle, z którego korzystał. Autor Ewangeliarza Assemaniego miał natomiast kłopoty natury czysto fizycznej – zszywki, na których umieszczał tekst zostały źle wykonane, co utrudniało mu pracę do tego stopnia, że nazywał ją ‘męczarnią’ czy też ‘udręką’. Wydaje się, że właśnie zła jakość pergaminu, czasami jego niedobór, a w późniejszych czasach także problemy z papierem stanowiły główne źródło udręki średniowiecznych pisarzy. Poświadczają to dość liczne marginalia znajdujące w zabytkach z różnych wieków:

- [N]иколѣ Пиросова сѣд еже ми донесе ѡ заѣца Ѡ листѣкъ. Г днь ге (21a) / ... на Никола, Пиросовия син, който ми донесе две листчета от заек на 3 януари; ... [донесе] хартиѣ сѣ Петръ. Иван ковачь. а азъ ѡгонѣсѣ писати. до ге ми не возъмѣтъ триѡ (54a) / Донесе този пергамент Петър Иванов, ковач, а аз замръзнах да пиша, докато не са ми взели триода (Triod Bitolski, BAN Sofia, sygn. 38; nr 8),
- Е де проклата хартия (3a) / E де, проклет пергамент (Ewangeliarz Dobrejszy, BN w Sofii 17; nr 22),
- Грѣшник варе, какъ са забъзи та грѣшихъ. прѣврати два листа грѣшнѣ ѡ (19b) / Грешник, леле, как се забравих, та сбърках, обърнах два листа, аз, грешникът (Ewangeliarz Wraczański, BN w Sofii, sygn. 19; nr 76). Przepraszający za swoje przewinienie kopista kilkadziesiąt stron dalej znajduje przyczynę swego błędu: ...харѣтия (88b) / ...пергамент,
- Бъ да прости Богоѡ. ере ми оглади хартию (234b) / Бог да прости Богоѡ, че ми оглади хартията (Mineja święteczna, BN w Sofii, sygn. 122; nr 124).
- Е де за листа цо се намери невѣжи гла злое мастило не бди нь хартия (86a) / E де, лоши листа, отде се намериша. Незнаещият ще каже, че лошо бива мастилото, а не хартията (Tetraewangeliarz, BN w Sofii, sygn. 483 i 490; nr 165),
- И что вѣдетъ опогрѣшено исправдите о не кльните бога ради хартия ми би лоша на

- краю³ (169b) / *И което е сбъркано, поправяйте, а не кълнете за Бога, тъй като хартията ми накрая беше лоша* (Apostoł Berliński, BP w Berlinie, Vuk 12, nr 214),
- *Помени ги писав'шаго. ѿ что пострада ѿ зла хар'тию* (52a) / *Господи, помени писалия. Ох, колко изпатих от лоша хартия* (Parenesis Efrema Syryjczyka z połowy XVI wieku, BN w Sofii, sygn. 1031; nr 236).

W cytowanych tu fragmentach zwraca uwagę fakt, że już od XIII wieku kopiści piszący na pergaminie używali zapożyczonego z greki słowa *хартия*, które przyjęło się później w znaczeniu ‘papier’.

Jak wynika z przytoczonych poświadczeń źródłowych, materiał na którym pisano (a dokładniej rzecz biorąc jego jakość) dość często był przyczyną problemów. Chociaż powszechnie uważa się, że karty pergaminowe wykonywane były ze skór kozich lub owczych, to jednak wydaje się, że taka była jedynie luksusowa wersja pergaminu, a przy mniej dostojnych, tzn. uboższych, nie wykonywanych na specjalne zamówienie księgach, w bułgarskich skryptoriach były w użyciu wyprawione odpowiednio skórki zajęcze. Zapewne i tych brakowało, skoro autora Triodu Bitolskiego z II połowy XII wieku otrzymanie zaledwie dwóch kart ucieszyło tak bardzo, że postanowił odnotować na marginesie imię tego, kto mu te karty przyniósł i datę tak chwalebego uczynku. Dobrejsza, autor Ewangeliarza z połowy XIII wieku, przeklina pergamin, na którym przyszło mu pisać, więc i ten musiał być nie najlepszego gatunku, chociaż księdze udało się przetrwać do naszych czasów. Żle wyprawiona skóra sklejała się, co powodowało, że inny kopista przewrócił przez pomyłkę dwie karty, uznając to za ciężkie przewinienie i grzech, gdyż znał wartość cennego materiału piśmienniczego. Nad odpowiednim przygotowaniem pergaminowych kart pracowali niekiedy pomocnicy kopistów, o czym świadczy przytoczona wyżej notatka uczyniona ręką autora XVI-wiecznej minei. Przed przystąpieniem do pisania karty należało odpowiednio wygładzić i oczyścić. Być może było to zadanie osób zajmujących się rubrykowaniem kart, a może sam kopista był do tego zobowiązany, skoro na marginesie złożył specjalne podziękowania osobie, która mu pomogła.

Najciekawsza w tym kontekście wydaje się być uwaga Piotra Gramatyka, autora ewangeliarza z 1544 roku, przechowywanego w Bibliotece Narodowej w Sofii, w której stwierdza on, że przyczyną złego zapisu jest niskiej jakości papier. Mnich Piotr zauważył, że nieznaną się na rzeczy czytelnik mógł uznać, iż powodem błędu czy też kleksa był niedobry atrament. Ponieważ przygotowanie atramentu należało do obowiązków pisarza,

³ Tekst tej notatki, wykonanej przez mnicha Leontije prawdopodobnie w klasztorze Zografskim na Świętej Górze Athos, został zaszyfrowany. Odczytania tajnopisu dokonał A Jacymirski (Conev 1937: 25).

Piotr Gramatyk, jako doświadczony człowiek księgi (bułg. *книжовник*) nie chciał, by wina spadła na niego i postanowił ujawnić prawdę o swojej pracy w notatce na marginesie. Nawiasem mówiąc, podobne problemy z papierem zdarzały się jeszcze w XX wieku – kiedy w Japonii zapanowała moda na nowinki techniczne z Europy i Japończycy zaczęli używać wiecznych piór, zrazu ponieśli klęskę, gdyż okazało się, że produkowany przez nich papier zupełnie się do tych nowoczesnych przyborów piśmienniczych nie nadawał, spełniał za to wszystkie wymogi związane z pisaniem przy pomocy pędzelków (Tanizaki 2016: 22–24). Chcąc korzystać z wiecznych piór, musieli zaopatrzyć się w inny gatunek papieru. Dodajmy w tym miejscu, że kłopot ten powrócił w czasach najnowszych także u nas, w związku z produkcją porowatego papieru ekologicznego, który nadaje się jedynie do długopisów, zaś atrament wiecznego pióra rozlewa się po nim (czego niejednokrotnie doświadczyła autorka niniejszego artykułu).

Zdarzały się jednak takie przypadki, kiedy i papier i atrament były złej jakości, o czym nie omieszkał wspomnieć autor minei na miesiąc czerwiec, spisanej w latach 1546–1547 (BN w Sofii, sygn. 914; nr 168), wspominając naprzód o tym, by go nie przeklinać, gdyż *nie pisał Duch Święty, ani anioł, lecz ręka cielesna i grzeszna, a duch posępny*: *Сѣе бѣ слаба харѣѣа и мастило* (193b).

Atrament i pióra rzadko podlegały krytyce średniowiecznych skrybów, gdyż – jak już zostało wspomniane – ich wytwarzanie należało najczęściej do obowiązków pisarzy, a przecież nikt nie lubi krytykować samego siebie. Możemy zatem przypuszczać, że skoro autor cytowanej minei, hieromnich Pachomiusz z klasztoru św. Jana Chrzciciela w Prodromie, który spisał jeszcze kilka zachowanych do dzisiaj dzieł, pokusił się o krytykę atramentu, oznacza to, że pracował w dużym skryptorium, w którym inny mnich przygotowywał dla niego te inkausty. Niezadowolenie Pachomiusza dotyczyłoby w takim przypadku pracy cudzej, a nie własnej. O tym, że sztuka przygotowania atramentu nie była rzeczą prostą, lecz przeciwnie – żmudną i wymagającą tyleż biegłości, co cierpliwości – świadczyć mogą *Objaśnienia sztuki malarskiej* Dionizjusza z Furny, sporządzone najprawdopodobniej w latach 1730–1734 na Górze Athos:

Weź kory jesionowej jedną *oka* (najwyżej), wrzuć do garnka z półtorej *oka* wody i odstaw garnek na jeden, dwa tygodnie, by kora namokła. Jeśli chcesz, wystaw go na słońce.

Odlej pół *oka* wody, rozetrzyj dziesięć gramów galasu i piętnaście gramów *kalakanthi* [siarczan żelaza, witriol], po czym wrzuć to wszystko do miedzianego kociołka albo garnka, aby się gotowało, aż zostanie tylko połowa. Następnie wszystko przecedź przez cienką tkaninę i przepłucz cedziwo dziesięcioma dramami wody, wlej ją do atramentu i również przecedź przez cienką tkaninę. Potem zlej czysty atrament do naczynia, w którym go najpierw gotowałeś, rozetrzyj bardzo czystej gumy dramów dwanaście i wrzuć do środka. Postaw garnek na ogniu na małą chwilę, by zawartość się rozpuściła

(jeszcze lepiej gdybyś rozpuścił ją bez ognia); przechowuj w szklanym naczyniu. I możesz tym pisać, kiedykolwiek zechcesz, bo wyborny otrzymałeś atrament). (Dionizjusz z Furny 2011: 37)

Jednostkowy tylko przypadek krytyki atramentu dowodzić może, iż mimo skomplikowanego procesu przygotowania tego materiału piśmienniczego, średniowieczni mnisi opanowali go biegle. Atrament mógł jednak ulegać zepsuciu, o czym pisze autor XVI-wiecznego psalterza (BN w Sofii sygn. 839; nr 225), nawołując współbraci do czujności i korygowania jego błędu w miejscu, w którym atrament go zawiodł: *БѢ ДА СИ ЗНАЕТЬ БРАТІЕ МОИ ПРОСИПА СѦ МАСТИЛѦ. ДА ИСХАБИ ДА ЗРИТЕ БРАТІА МОА ДА ИСПРАВИТЕ* (153b) / *Бог да си знае, братя мои, че се разсипа мастилото и се изхаби. Внимавайте, братя мои, да поправяте.*

W innych marginaliach wspomina się zaledwie o dokonywanych na obrzeżach kart próbach atramentu i świeżo przyciętych piór:

- *Поксѡѡ киновар* (72b) / *Опитвам киновара* (Ewangeliarz popa Joana z XII–XIII wieku, ChAU Zagrzeb, sygn.. III c 1; nr 10),
- *Поксѡѡ пѣрѡ* (71b) / *Опитах перото* (Mszał z modlitewnikiem z XVI wieku, BN w Sofii, sygn. 257; nr 223),
- *Поксѡѡ перо и чрьнило да* (54b) / *Опитах перото и мастилото да...*; *Поксѡѡѡѡ перо и чернило да...* (224a) / *Пробвах перото и мастилото да...*; *Поксѡѡѡѡ перо и чрьнило да видя како цете* (225b) / *Опитах перото и мастилото, да видя как ще да е* (Apostoł z wyborem z Ewangelii, XVI wiek, BN w Sofii, sygn. 513; nr 224).

Wydaje się, że wspomинane w marginaliach wypróbowywanie piór było każdorazową koniecznością, ponieważ proces ich wytwarzania również nie należał do łatwych, a każde pióro należało dostosować do materiału, na który nanosiło się litery. Nie jest bowiem tak, jak się dziś wielu ludziom wydaje, że przygotowanie pióra polegało jedynie na wyskubaniu go ze skrzydła ptaka i odpowiednim zaostrzeniu. Po pierwsze, surowcem do produkcji przyboru piśmienniczego były jedynie pióra gęsie lub kacze. Z jednego ptaka pozyskiwano zaledwie 8 takich piór (tzw. lotek), po 4 z każdego skrzydła. Po drugie, zanim pióro zostało zaostrome pod odpowiednim kątem, musiało przejść specjalny proces obróbki. Jego pierwszym etapem było przycięcie tzw. chorągiewki, czyli miękkich promieni wyrastających na boki z rdzenia, czyli stosiny zakończonej twardą dutką. Pozostawiano na ogół samą stosinę z dutką lub niewielki fragment chorągiewki na szczycie (zatem pióra, których używali pisarze i kopiści wcale nie wyglądały tak, jak to, które trzyma w ręku Paisij Chilendarski na logo Uniwersytetu Płowdiwskiego). Tak przycięte pióro wkładano do gorącego popiołu (ewentualnie bardzo miłkiego, rozgrzanego piasku), by je zmiękczyć przed ostrzeniem, a następnie odpowiednio modelowano końcówkę dutki. Teraz należało przyrząd utwardzić

– w tym celu pióro zanurzano w szelaku, czyli naturalnej żywicy, pozyskiwanej najczęściej z owadów. Dutka wewnątrz jest pusta, ma przezroczystą ściankę i cylindryczny kształt, zatem doskonale nadawała się do zanurzania w atramencie i nanoszenia go na pergamin lub papier. Profilowania dutki dokonywał sam pisarz, gdyż on najlepiej wiedział pod jakim kątem trzyma pióro i w jaki sposób je przesuwają po powierzchni zapisywanych kart. On też znał chropowatość lub gładkość kart i ich chłonność, zatem odpowiednio długo przetrzymywał pióro w popiele, a potem w szelaku (Szybiński 1781).

Jak widać, proces przygotowania materiałów piśmienniczych był bardzo skomplikowany, pracochłonny i czasochłonny. Nie dziwnym jest zatem, że ludzie spisujący księgi poświęcili mu tak dużo miejsca w swych notatkach na marginesach. Nie potępiajmy też mnicha Raduła, autora cytowanego wyżej XVI-wiecznego Apostoła, za to, że na jednej z kart szczerze wyznał *Пиѣнь пишѣ* (Conev 1923: 49). Wszak mógł być pijany *Bożym deszczem liter*, o którym pisał w *Proglasie* Konstantyn Presławski.

BIBLIOGRAFIA

- Conev 1923:** Цонев, Б. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*, т. 2. София: Държавна печатница, 1923.
- Conev 1937:** Цонев, Б. *Славянски ръкописи в Берлинската държавна библиотека*. – Сборник на Българската академия на науките, кн. XXXI. София, 1937.
- Dionizjusz z Furny 2011:** Dionizjusz z Furny. *Hermeneia, czyli objaśnienie sztuki malarskiej*. Przeł. I. Kania, red. M. Smorąg-Różycka. Kraków: Wyd. UJ, 2011.
- Harman 2013:** Harman, G. *Traktat o przedmiotach*. Przeł. i posłowie M. Rychter. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2013.
- Hristova – Karadzhova – Uzunova 2003:** Христова, Б.; Караджова, Д.; Узунова, Е. *Бележки на българските книжовници X–XVIII век*, т. 1, X–XV век. София: НБКМ, 2003.
- Hristova – Karadzhova – Uzunova 2004:** Христова, Б.; Караджова, Д.; Узунова, Е. *Бележки на българските книжовници X–XVIII век*, т. 2, XVI–XVIII век. София: НБКМ, 2004.
- Latour 2005:** Latour, B. *Rassembling the Social. An introduction to Actor-Network Theory*. Oxford: OUP, 2005.
- Olsen 2013:** Olsen, B. *W obronie rzeczy. Archeologia i ontologia przedmiotów*. Przeł. B. Shallcross. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, 2013.
- Petkanova 2003:** Петканова, Д. (съст.). *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*. София: Абагар, 2003.
- Petrov 2015:** Petrov, I. *Od inkunabułów do pierwszych gramatyk. Konteksty rozwoju bułgarskiego języka literackiego*. Łódź: Wyd. UŁ, 2015.
- Shallcross 2017:** Shallcross, B. *Materialność i codzienna logosfera*. – *Teksty drugie*, nr 1, 2017, 334–348.

Szybiński 1781: Szybiński D. G. *Sztuka pisania w trzech rozdziałach, wyjęta z Encyklopedyi i pożytecznemi przydatkami pomnożona*. Warszawa: w Drukarni XX. Missionarzędów, 1781.

Tanizaki 2016: Tanizaki Jun'ichirō. *Pochwała cienia*. Przeł. H. Lipszyc. Kraków: *Karakter*, 2016.

WYKORZYSTANE SKRÓTY

BAN – Bułgarska Akademia Nauk

BN – Biblioteka Narodowa

BP – Biblioteka Państwowa

BW – Biblioteka Watykańska

ChAU – Chorwacka Akademia Umiejętności

RBP – Rosyjska Biblioteka Państwowa w Moskwie